

Համեմատ Թովմաս Արքեպիսկոպոս այս վկայութիւնը բան մը չ'արժեքի, շատ նորագոյն է ժամանակաւ, շատ անորոշ եւ շատ խառնակ:

(Էպիսկոպոսիկէն)

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԲԺԺԺ ԴԺԺԺ. ՆԱՇԱԳՈՅ ԲԻՍՈՒՆԵՆՆԱՆ

(Էպիսկոպոսիկէն)

1876 Մայիս 7ին՝ Սահմանադրական նոր տարւոյն սկիզբը, Ռուսիոյն հարձակւել կ'ընտրուի անգամ Մայր Դիւանին, իբրեւ Բ. Ատեւակաւ ընդհ. ժողովին¹, եւ այնուհետեւ կը խմբագրէ դեռ նորանոր Դարագիրներ իւր Ազգին օգտակար: Մայիսի 26ին՝ կը ներկայացընէ գրաւոր առաջարկ մը թաղական Մատակարարութեան առթիւ², յետոյ Օգոստոս եւ Հոկտեմբեր ամիսներուն մէջ ալ այն առաջարկին համար կ'ունենայ մէկ երկու բանախօսութիւններ³, որոնք իւր բոլոր ուրիշ ծառերուն, գաղափարներուն, եւ խօսքերուն պէս լինելու բուռն վիճաբանութիւն մը կը բրգոնեն, բայց իւր առաջարկը կը տանին դեպ յ'աջող նպատակի մը ծախսուն սկիզբը: Ցաւալի է որ գործը շարունակութիւն չունենար... ընդհանուր ժողովին սկսած վիճաբանութիւնները կը դադրին յանկարծ... Ռուսիոյնանի առաջարկը կը խափանի... դառն եւ իսկծալից սուգ մը ընդհ. ժողովին ձակաոր կուգայ ծածկել սեւով...:

1876 Հոկտեմբերի 1ի ընդհ. ժողովին Ռուսիոյնան կ'առեւտայտէ փոխանակ Ա. Ատեւակաւին՝ Ստեփան փաշային՝ որ բացակայ էր. անգամ մըն ալ կ'առեւտայտէ Հոկտեմբեր 15ի ընդհ. ժողովին, եւ իւր վերջին ներկայութիւնը կ'ըլլայ այդ:

Այդ նիստը՝ ընդհ. ժողովին ամենէն ամուլ մէկ նիստը կ'ըլլայ. Երեսփոխաններու շատին անտարբեր բացակայութեանն աղաքաւ, հազիւ կը գումարի երեկոյեան դէմ, գործ մը չի կրնար տեսնել, որուն համար Ռուսիոյնան ցաւելով, երեսփոխաններուն կ'ուղղէ սա յանդիմանութիւնը.

Երեսփոխաններէն կան՝ որ օրինաւոր կերպով իրենց բացակայութիւնէն խնայուած են, որոնց համար ըսելիք մը չունենմ: Բայց անոնք՝ որ եկած լին կամ ոչ գաւով պատճառաւ տուած են ժողովին ուշ բացուելուն, կը ցուցնեն լինել որ պաշտակարան եռանդը պահած կը տեսնուի. այսօր ժամն անցած է եւ գրեթէ առանց դործ մը տեսնելու պիտի գտնենք ասեանք, բայց փափայելի է որ յառաջիկայ նիստին կանուխ գան, եւ ինքս այսօր ժամ 5էն ի վեր այս կողմը դառնուելով, 6½ին մարդ դրիցք ջանի երեսփոխան եկած ըլլալ իմանալու համար, հազիւ 6 հոգի կոյ ըսին ինչ, յետոյ խորհրդարան գալով սպասեցի մինչեւ ժամն 8, եւ տեսայ որ 10 հոգի եկելի կը գտնուէին՝ որով ասեանք չէր կրնար բացուիլ:

Ասկա իւր խնդիր չեմ առաջարկեր. այլ իւր բաշտանք կը յայտնեմ, որպէս զի այս ընթացքով մեր եռանդը պաղած չ'ամառուի: Իբրեւ է թէ օրուան խնդիր մը ունենի՝ այն է թաղական մատակարարութեան կազմութիւնը, որ այս օրուան համար պէջան կենսական կամ ուշագրաւ խնդիր մը չէ, բայց օգուտ մը պիտի ունենայ այն եւ ժամանակն ամբ պտուղը պիտի վայելենք. անոր համար պէտք չէ որ չլայլէք ընդեւ եւ այս գործն ինչ օգտին:

Ազգ. ժողովին մէջ Ռուսիոյնանի արտասանած վերջին խօսքերն եղան ասոնք, այս յանդիմանականը, յանդիմանական ըլլալէ առելի բարձր, քաջակերպական, որ կը պարունակէր նաեւ Ռուսիոյնանի վերջին կտակը, այն է՝ ըսելու Վերսալի դուռն ապագայի...:

Իր այս խօսքերուն վրայ ժողովականներու թիւր ու դէմ կարծիքը պահ մը ընելէ յետոյ, Ռուսիոյնան կը փակէր ընդհ. ժողովին նիստը, յայտարարելով՝ թէ այն երկու շաբաթներէ պէտք է լինար իր փառքին, որպէս Ռուսիոյնան իւր վերջին ջանք բարձր կ'ըլլէր ժողովին, ո՞վ կրնար միտնել անցյունի, թէ երկու շաբաթ յետոյ այն բեմին վրայէն, ուրիշ Ռուսիոյնան իւր պերճախօս եւ գիտուն լեզուով հիմնալի դասեր բաշխեց աշխարհի, այն բեմին վրայէն՝ Ռուսիոյնանի գէմըր պիտի անհետանար ի սպառ...:

Ազգ. ժողովի 1876 Հոկտեմբեր 15ի գումարումին վերջին անգամ՝ ատենապետելէն յետոյ, Ռուսիոյնան կը ստիպի թողուլ վայրկեան մը Ազգային գործերը եւ անխնայապէս կը սկսի գրի առնուլ բժշկական վարժարանին մէջ աւանդած իր փիլիսոփայական գասերը, որոնցմով կ'ուզէր դասաւորել մը յօրինել շուտով՝ եւ այս բժշկական վարժարանի Տնօրէնութեան յառաւի մէկ խնդրանքին վրայ: Ռուսիոյնան անդադրում աշխատութեամբ գիշերը ցորեկին խառնելով, կը յաջողի մէկ ամսուան մէջ պատրաստել փիլիսոփայութեան այդ դասագիրքը Քրիստոսի լեզուաւ. բայց հազիւ զայն աւարտած՝ չկա-

¹ «Մեքուրն-Մեքուրն» Ազգ. Ժողովին, Բացում 1876 ամիս, նիստ Ա. էջ 9:

² «Մեքուրն», նիստ Բ. 21 մայիս 1876, էջ 29—31:

³ «Մեքուրն», նիստ Է. 13 օգոստոս 1876 էջ 131—132 եւ նիստ Ժ. 1 Հոկտեմբեր 1876, էջ 259—264:

¹ «Մեքուրն», Բացում 1876 ամիս, նիստ Ժ. Գ. էջ 270—271:

² «Մեքուրն» էջ 274:

րենալով տոկայ անոր առթած չափազանց յոգ-
նութիւններուն, կ'ունենայ ուղեւոր ուժ քին ծան-
րութիւն մը (Congestion Cérébrale), կ'ըլլայ
կաթուածահար եւ քանի մը ժամուան մէջ,
գրեթէ յանկարծամահ կ'ը վախճանի՝ 1876
Նոյեմբեր 29ին՝ 57 տարեկան:

Այս չափազանց աշխատութիւններուն եւ
ցայգալստաւ տքնութիւններուն սկանաւտես,
Տիկին Ռուսինեան կ'ը սկսի գիտողութիւններ
ընել իր ամուսնին, աղաչելով կ'աղաչէ անոր
ինչոյեւ անձին առողջութեան, չափաւորել քիչ
էլ գրութիւններն եւ հանգիստ ընել. բայց
Ռուսինեան անտարբեր գտնուելով՝ «կեցիք
աւարտեմ», յետոյ կ'ը հանգստանամ» կ'ը պա-
տասխանէ եղեր,¹ ու կ'ը շարունակէ գրել սկսած
գասադիրը, որուն վերջակէտը կ'ըլլայ աւաղ,
անոր կանգքին ալ վերջին կէտը:

Մահտի՛ Տիկին գրութիւնը կ'ը պատա-
հէր գիշերը, Տիկին Ռուսինեան այլ յայլմէ եղած
անմիջապէս բժշկի մարդ կ'ը վազընէ, գա-
ցողը մէկ բժիշկէն միւսին կ'երթայ, բոլոր հայ
բժիշկներու գուման ակի կ'առնու, անոնց ոչ մէկը
կ'ուզէ գուրս ելլել գիշերով, նոյն իսկ այն հայ
բժիշկը՝ որ ամենէն աւելի պարտաւոր էր վազել
երթալ Ռուսինեանի քով, այն ալ ափսոս,
տեղէն չի շարժիր, այո՛ այն ալ՝ երբ իւր դիրքը
տեսնը, յաջողութիւնները Ռուսինեանի կ'ը
պարտէր այն ատեն, կ'ը պարտէր զեռ այսօր,
պիտի պարտէր յաւիտեան, եւ խեղճ Ռուսի-
նեանը կ'ը մնայ անբժիշկ, ինչպէս գտնու-
թեամբ կ'ը յայտարարէր այն ատեն Նոյ-Գոյ
լրագիրը.²

Անողբ հիւանդութեան տագնապներուն
մէջ, զոկա. Ռուսինեան մինչեւ լոյս էր մնայ
անդարման եւ առտուն անոր քով կ'ը հասնի
միայն ծերունին զոկա. Սերվիշէն, երբ արդէն
ամենայն ինչ կատարեալ էր, ստաւ էր Ռու-
սինեանի մարմինը...:

Այսպիսի ակուր վախճան մը կ'ունենար
ահա Ռուսինեան Նահապետ բժիշկը, որ իւր
արուեստին առաջին քայլերուն՝ բժշկական
խիտ կարեւոր, անմեռ վարդապետութեան մը
հայր կ'ը հանգիստանար. անբժիշկ կ'ը մեռնէր՝
բժշկական վարժարանի մէջ գասախոսող բժիշկը,
մարդասէր մեծ բժիշկը, որ՝ ինչպէս կ'ը պատմեն
այսօր զայն մտանէ ճանչցողներն, անշահախնդիր

անձնութեամբ կ'ը վաղէ եղեր առ հասա-
րակ բոլոր իրեն դիմողներուն, մանաւանդ աղ-
քատ հիւանդներուն, եւ որ՝ իւր կեանքն Ոգգին
համար մեղացնելով հանդերձ, իրմ յետոյ
Վ. Պոլսի եւսնէ հայ բժիշկներուն գրեթէ մեծ
մասին ալ ռահպիւրը, ձեռնառու, ծառայող եղած
էր... այս պիտի ըլլար ուրեմն իրեն փոխարի-
նութիւնը:

Անողբ ծերութեան մը հասած, միշտ ժիր,
շարունակ գործունեայ եւ անխնայ գրող
խօսող, Ռուսինեան մտաւորաւ կախճանի մը
կասկածը բնաւ եւ բնաւ չի ներշնչեր եղեր իւր
շուրջը գտնուողներուն, այսպէս՝ իր մահը ելքը-
տրացունց սարսափ մը, ամենագաւռն կսկիծ մը
կ'առթէ Վ. Պոլսոյ հայ համայնքին, ամենամեծ
պարագ մը բանալով այն ատենեան ազգային
գործիշխուտ սակաւաթիւ խումբին մէջ:

Ռուսինեանի մահ հուան զոյժը, Մահի նախ
եւ յետոյ լայն կ'ը հրատարակէր սա քանի մը
տողերով.

«Այսօրոյ մահուը գրուած ժամանակ ցաւը սրտի
կ'ը լսէք թէ՛ Ազգային ժողովոյ երկրորդ Ամենապետ
Մեծ. տեղեւոր Ռուսինեան Նահապետ էֆէնտին այս գիշեր
իւր մահախոսքուն կ'ըքեր է, եւ վաղ առաւօտ ժամը հին
մարմինը հանգիստ իւր տունէն՝ որ ի Բանկայթի ճատատէսի
Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին պիտի փոխադրուի եւ
յուզարկաւորութեան արարողութիւնը կատարուի»:

Մահուան յաջորդ օրը, 1/13 Գեկտեմ
բերին՝ 2օրեքշաբթի օրը տեղի կ'ունենար անոր
յուզարկաւորութիւնը, որուն՝ կ'աճապարէի եւ
ես ներկայ գտնուիլ, թողով այն օրւան դա-
սերս, զորս ունէի իրր աշակերտ Բերայի Վալա-
թա-Սերայի Երկրաշափական վարժարանին մէջ:

Պատահեցաւ թեան հասակս նոր հասած,
հազիւ կարող՝ բարակութիւն, գրագիտու-
թիւն բառերը կակաղելու, եւ մեծ համակու-
թիւն մը, սէր մը սկսած էի արդէն տաճել
սրտիս մէջ Ռուսինեանի համար, առանց զինքը
ճանչցած ըլլալու, բայց կարգացած ըլլալով
անոր գրութիւնները, մանաւանդ Ցարեցոյցը.
այս համակութեան մղուելով էր որ կ'ը վազէի
այն օրը Բերայի մէջ Ս. Երրորդութիւն եկեղե-
ցին, Ռուսինեանի վերջին յարգանք մը ընծայ-
ելու նուիրական պարտականութեամբ:

Այս օրւան պէս կ'ը յիշեմ այն հոծ բազ-
մութիւնը, որուն շատ նեղ կու գար ընդարձակ
եկեղեցին, այն բազմութեան մէջէն սողոսկելով
հազիւ կրցայ ձամբայ մը բանալ ինձ եւ եր-

¹ Մահու-Վէ Եֆէնտին 11րդ տարի, թիւ 3328,
2/14 Գեկտեմբեր 1876:

² Նոյ-Գոյն Վ. Պոլսոյ Ը. տարի, թիւ 1915,
2/14 Գեկտեմբեր 1876:

¹ Մահու-Վէ Թիւ 1912, 30 Նոյեմբեր 1876 եւ Վ. Պոլսոյ
Ը. Գեկտեմբերի Գ. տարի 2րդն Գ. թիւ ԺԵ.
1 Գեկտ. 1876 էջ 239:

թալ կանգնել Ռուսիեանի օեւ դագաղին քով, սրտի այնպիսի սաստիկ յուզումներով, զորս մարդ սերտ սիրելւոյ մը մահուան առթիւ միայն կրնայ զգալ: Այն օրն էր՝ որ Ներսէս Պատրիարք Վաթօսպետեան, իւր ամենէն պերճ դամբանական արտասանեց, ի վեր հանելով Ռուսիեանի բնատուր ձիւքերը, բժշկական տաղանդը, բազմակողմանի հմտութիւնը, օրէնսգիտական բարձր կարողութիւնը, շնաշխարհիկ գրիշն ու քաղցր քնարը, եւ իւր Ազգին մատուցած գնահատելի ծառայութիւնները, որոնց ամենէն նշանաւորը կը համարէր երեսփոխանական ընդհ. ժողովին համար խմբագրած ներքին կանոնագրութիւնը եւ որուն համար զՌուսիեան Ազգային ժողովի «Սողուն» կը հաշակեր:

Ներսէս Պատրիարքին քաջօրոր ձայնի հագագներուն ուժգին արձագանք մը կու տար Ս. Երզրուրդութեան տաճարին լայն գմբէթը, եւ կը լսեմ գեռ այն արձագանքին արագասահ թրթռումը, որ յուղարկաւորներուն սրտի թելերուն ալ բախելով կ'անդրադառնար նորէն եւ կը կրկնէր ու կ'երեքկնէր՝ «Նահապետ Ռուսիեան չայոց օրէնսդիր Սողուն»:

Կը տեսնէի որ Պատրիարքին դամբանական ճառը շատ յուզող ազդեցութիւն կ'ունենար, աղի արցունք կը բամբր բոլոր աչքերէ, լալով կը լացընէր ամբողջ բազմութիւնը, զոր կը բաղկացընէին մայրաքաղաքին հայ եւ օտար բժշկական մարմինը, Ազգային մամուլն եւ գրագետի դասը, կայսերական բժշկական վարժարանին դասաւանդներն եւ աշակերտներն ամբողջովին, Ազգին բոլոր երեւելիները, եւ Ազգ. երեսփոխանները, որոնք՝ համակ սգաւոր, իրենց գլուխն ունենալով Գր. Օսեանը՝ Ռուսիեանի սրտակիր մտերմը, որ գրկիւր կու լար դանապէս, տարին Ռուսիեանի մարմին յանձնել Հիշիկի Ազգային Գիւրեղմանատան հողերուն:

Ռուսիեանի մահը լացաւ ամբողջ Հայ Ազգը, լացաւ զայն եւ ամբողջ Հայ մամուլը:

(Հարաւստիք):

Թ. Տ. Վ. Յ.

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ռ Ի Թ Ի Խ Ն

Ներկայիս կը ծանուցանենք, թէ Ս. Բահանայապետն Լեւոն ԺԳ. իւր հրամանագրովն (décret), զոր տուաւ Մարտի 31ին 1903, հանձնաւ անուանել Առաջնորդ Մխիթարեան Միաբանութեան Վիեննայ զԵրկրագլխի Հ. Թադէոս Ծ. Վարդապետ Թոռնեան, Ընդհանրական Անոնակալի տիտղոսով եւ վեց տարւան տնտղութեամբ:

Յ Յ Ն Ե Ի Յ Յ Ն Ե

Ծ Ա Ղ Կ Է Փ Ո Ւ Ն Ջ

1. «Ժողով», — շարաթաթիթ. — 2. Բարեսէր-բանասէր մը կը փնտրող — Մեկնման մը. — 3. Գրագէտ Դր. Թորգոմանյն մէկ նոր աշխատսիրութիւնը:

1. «Ծաղիկ» — Զբօն-Լիթեր — «Ծաղիկ» բացուեցաւ վերադառնի: Բայց տարբեր թայրով, տարբեր բոլրով. օրականը Զբօն-Լիթեր վերածուած, խմբագրական մարմինը համակիչ գրողներու երամ մը կազմուած: «Ծաղիկ» ի սկզբան ալ շարաթաթիթ էր, եւ՝ զանաշտական. միշտ ձեռքէ ձեռք պտտելով, երբեմն երբեմն ալ դադար ու հանգիստ բնելով, մերթ օրաբար մերթ շարաթաթիթ էր, նաեւ կիրախօրեայ, ծարաղով, ծաղիկով, — ծաղիկով շարունակուեցաւ, մինչեւ որ օր մին ալ «Լոյս» անուամբ հրատարակուած տեսար. կրկին օրաթիթ էր փոխուեցաւ եւ այժմ դարձեալ շարաթաթիթ է: Նոր «Ծաղիկը» հակառակ իւր անճաշկ ու տձեւ խորագրի ոտակուն եւ եռիշնան անհրապոյր մեծ ծաւալն — թէեւ չըլլայ նոյնպէս գրական նիւթերով այնչափ հարուստ ու հետաքրքրական, ինչպէս Մոսկ. եւ Արեւելեան Մասն. — յանկուցիչ ապաւորութիւն մը կը թողաւ թերթատողին վրայ: Այս ապաւորութիւնը գրգռող յատկութիւններին առաջնը թերեւս իլլայ այն ընտանի եւ համայնքին անուանող չորրը, որ բուսական մշակուած յօդուածներու, ահիւնաշատ բանաստեղծութիւններու տակ պաւկած է. այսպէս՝ «Հայ գերաստանահիները» (պատկերներով) եւ «Հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը եւ ձայնագրութիւնը» — Ա. Անիկեղոյ, Բանաստեղծութիւններ — Սիւրի, Ալֆաւալ, «Կ. Պոլսոյ Հայ եւ յոյն զարդաները 1790էն առաջ» — Լ. Աւարուր եւն, նոյնպէս խմբագրական մարմնոյն մէջ նշանակուած հետեւեւեալ անունները. Ուսուցչապետ Ռ. Պերդերեւ, Մանիկ Վարդապետ, դաւառչի գրագէտն Լ. Յարաւելեան, նմանապէս Թեոֆիլ օր «Մանգուսի» մէջ այնչափ գեղեցիկ ու յաջող կերպով «Ճանաչուող գեղեցիկ» լուսանկարը կը հանէ — գրողի եւն: Ընդհանրապէս Ծաղիկի գրական, բժշկական, անտեսական, քաղաքական բաժինները բաւական լաւ խնամուած են: Նորութիւն մըն է Անիկեղոյի